

Józefa Dobrzańska, Adam Dobrzański

PROF. EMIL CHROBOCZEK (1902–1978) TWÓRCA I PIERWSZY DYREKTOR INSTYTUTU WARZYWNICTA W SKIERNIEWICACH

Streszczenie: Przedstawiono biografię Profesora Emila Chroboczka (1902–1978) założyciela i pierwszego dyrektora (1964–1972) Instytutu Warzywnictwa w Skierniewicach. Absolwent Wydziału Rolniczo-Leśnego Uniwersytetu Poznańskiego (1929), stypendysta w Zakładzie Genetyki SGGW w Skierniewicach, magister E. Chroboczek w 1930 r. wyjechał do Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej na studia w Departamencie Warzywnictwa Uniwersytetu Cornella w Ithaca. Tam pod kierunkiem prof. H. C. Thompsona wykonał pracę doktorską, której tematem było badanie wpływu warunków ekologicznych na siewki buraka ćwikłowego. W końcu 1932 r. E. Chroboczek wrócił do kraju z doktoratem z warzywnictwa, a przedmiotami pobocznymi, z których zdawał egzamin, były fizjologia i hodowla roślin. Rozpoczął pracę w Skierniewicach jako kierownik Zakładu Uprawy i Hodowli Warzyw SGGW od tworzenia nowoczesnej bazy badawczej, a to wymagało zbudowania nowego obiektu (szklarnie, inspekty, przechowalnia, mechaniczna chłodnia). W 1936 r. na podstawie pracy *Badania nad uprawą i przechowywaniem cebuli* i kolokwium habilitacyjnego Rada Wydziału Ogrodniczego SGGW nadała mu tytuł docenta, a w 1937 r. został mianowany profesorem nadzwyczajnym hodowli i uprawy warzyw tej uczelni. Prace badawcze zostały zahamowane w okresie II wojny światowej (1939–1945). Senat Akademicki SGGW powierzył Profesorowi opiekę nad Skierniewicami. Mimo wojny były kontynuowane niektóre doświadczenia odmianowe, a także wieloletnie stałe doświadczenia nawozowe. Okupacja zakończyła się w Skierniewicach 17 stycznia 1945 r. W latach powojennych Profesor starał się powiększyć bazę naukową. Powstało 7 Zakładów doświadczalnych w różnych rejonach Polski, wybudowano nowoczesną pieczarkarnię, powołano zespół do opracowania zaleceń ochrony warzyw przed chorobami, szkodnikami i chwastami. Staraniem Profesora w 1964 r. został powołany Instytut Warzywnictwa. Chroboczek był przez 35 lat nauczycielem akademickim na Wydziale Ogrodniczym SGGW, promotorem 153 prac magisterskich, 14 prac doktorskich, autorem i współautorem wielu podręczników z dziedziny warzywnictwa. Profesor był człowiekiem prostolinijnym i przyjaźnie nastawionym do ludzi, a Jego zasług dla unowocześnienia polskiego warzywnictwa nie sposób przecenić. Za swoją pracę i konstruktywne działanie otrzymał wiele odznaczeń m.in. Krzyż Orderu

Odrodzenia Polski: Kawalerski (1954), Oficerski (1966), Komandorski (1972), a także Złotą Odznakę Ochrony nad Zabytkami Ministerstwa Kultury i Sztuki za zaangażowanie w odbudowę Pałacu Prymasowskiego w Osadzie Pałacowej w Skierniewicach. Jego działalność w trudnej rzeczywistości przypadającej na drugą połowę XX w. istotnie wpłynęła na rozwój różnych kierunków nauk ogrodniczych, jak również na kształcenie studentów i młodych pracowników naukowych.

Słowa kluczowe: Emil Chroboczek, tworzenie bazy naukowej, doświadczalnictwo i badania naukowe, hodowla i uprawa warzyw, Instytut Warzywnictwa – Skierniewice, SGGW – Warszawa.

Summary: A biography of Professor Emil Chroboczek (1902–1978), founder and first director (1964–1972) of the Vegetable Institute in Skierniewice, is presented. A graduate of the Faculty of Agriculture and Forestry of the University of Poznań (1929), a scholarship holder at the Department of Genetics of the Warsaw University of Life Sciences in Skierniewice. Master E. Chroboczek went to the United States of America in 1930 to study at the Department of Vegetables of Cornell University in Ithaca. There, under the supervision of prof. HC Thompson performer his doctoral thesis, the topic of which was to investigate the impact of ecological conditions on beet seedling. At the end of 1932, E.Chroboczek returned to the country with a doctorate in vegetable farming, and the secondary subjects for which he passed the exam were physiology and plant breeding. He started working in Skierniewice as the head of the Vegetable Cultivation and Breeding Plant of the Warsaw University of Life Sciences, creating a modern research base, which required the construction of a new facility (greenhouses, storage facilities, mechanical cold storage). In 1936, based on the work „Research on the cultivation and storage of onions” and the habilitation colloquium, the Council of the Faculty of Horticulture of the Warsaw University of Life Sciences awarded him title of associate profesor, and in 1937 he was appointed associate profesor of vegetable breeding and cultivation of this University. Research work was stopped during World War II (1939–1945). The Academic Senate of the Warsaw University of Life Sciences entrusted the Professor with the care of Skierniewice. Despite the war, some varietal experiments continued, as well as many years of constant fertilizer experience. The occupation ended in Skierniewice on January 17, 1945. In the post-war years, professor tried to expand the scientific base. Seven experimental stations were established in various regions of Poland, a modern mushroom farm was built, a team was established to develop recommendations for protecting vegetables against diseases, pests and weeds. Through the Professor’s efforts the Research Institute of Vegetable Crops in Skierniewice was established in 1964. Chroboczek was an academic teacher at the Faculty of Horticulture of the Warsaw University of Life Sciences for 35 years, supervisor of 153 master’s theses, 14 doctoral theses, author and co-author of many textbooks in the field of vegetable farming. The professor was a simple and friendly man towards people, and His achievements in modernizing the Polish vegetable industry cannot be overestimated. For his work and constructive action, he received many awards, including: Cross of the Order of Polonia Restituta: Knight’s Cross (1954), Officer’s Cross (1966), Commander’s Cross (1972) as well as the Golden Badge of Protection over Monuments of the Ministry of Culture and Art for his involvement in the reconstruction of the Primate’s Palace in the Palace Settlement in Skierniewice. His activities in the difficult reality of the second half of the 20th century significantly influenced the development of various field of horticultural sciences, as well as the education of students and young researchers.

Keywords: Emil Chroboczek, creating a scientific basa and experiment: scientific research, breeding and cultivation of vegetables, Institute of Vegetable Crops –Skierniewice, Warsaw University of Life Science.

Emil Chroboczek, syn Jana i Filomeny z domu Hanzel, urodził się 18 września 1902 r. w Dziećmorowicach (czes. Detmorovice) – osadzie górniczej położonej w powiecie Frysztat, na zaolziańskim Śląsku Cieszyńskim (Zaolzie), obecnie republika czeska. Emil miał starszą siostrę i dwóch młodszych braci. Jego ojciec był górnikiem pracującym „na dole w kopalni”, a matka pochodziła z rodziny rolniczej z sąsiedniej wsi Zawada. Naukę rozpoczął w polskiej szkole ludowej Macierzy Szkolnej Ziemi Cieszyńskiej i po ukończeniu 4 klas uczęszczał do Gimnazjum Realnego w Orłowej. W szkole uczył się polskiego języka literackiego, w domu zaś mówiło się „po naszymu” – gwara śląska, pamiętająca czasy Mikołaja Reja. Gdy Emil ukończył 4 klasy tego liceum, Jego ojciec zdecydował, że syn na tym zakończy naukę i pójdzie do pracy. Były to bowiem lata pierw-

Fot. 1. Emil, uczeń szkoły rolniczej w Czernichowie, w 1918 r.
(źródło: ze zbiorów rodzinnych)

szej wojny światowej, czasy bardzo trudne dla rodziny Chroboczków, gdyż w domu było jeszcze dwóch braci Emila, którzy uczyli się w szkole średniej, a zarobki ojca i produkty z małego gospodarstwa rolnego, w którym pracowała Jego siostra, nie wystarczały na zaspokojenie potrzeb sześciuosobowej rodziny. Emil w wakacje zaczął pracę w biurze na kolei, ale już jesienią jeden z profesorów gimnazjum namówił ojca, by zgodził się na dalszą naukę Emila. Po długich rozważaniach ojciec stwierdził: „będziemy robić wszystko, byś nie miał potem do nas żalu” i Emil wrócił do szkoły. Po 5 klasach, więc rok później, przeniósł się do Średniej Szkoły Rolniczej w Czernichowie pod Krakowem. Była to szkoła o wyższym poziomie nauczania niż ta w Orłowej. Pracowało w niej wielu wykładowców Studium Rolniczego Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, między innymi prof. Adam Prażmowski – światowej sławy mikrobiolog – jeden z twórców mikrobiologii (pracował nad symbiozą roślin motylkowych z bakteriami brodawkowymi). Klimat tej szkoły był przyjazny młodzieży, a młodzież reprezentowała wysoki poziom. Najlepszym potwierdzeniem tego jest fakt, że z tej samej klasy poza Emilem Chroboczkim „wyszło” dwóch znanych uczonych: prof. Wacław Olszak – dyrektor Instytutu Podstawowych Problemów Techniki Polskiej Akademii

Nauk (PAN) i Międzynarodowego Centrum Nauk Mechanicznych w Udine we Włoszech, oraz prof. Adam Kunicki – jeden z pierwszych polskich neurochirurgów. Wszyscy oni zostali Członkami Rzeczywistymi Polskiej Akademii Nauk.

W 1920 roku Emil przeniósł się do Bydgoskiej Akademii Rolniczej. Przejście to ułatwił Emilowi katecheta z Czernichowa, który jednocześnie zapewnił mu stypendium na dwa lata. Emil spotykał na swej drodze ludzi, którzy doceniali Jego zdolności, zapal do nauki i pracowitość oraz pomagali Mu. W okresie studiów w Bydgoszczy, w czasie wojny bolszewicko-polskiej w 1920 r., jako ochotnik wstąpił do Wojska Polskiego. W szpitalu w Bydgoszczy przeszedł bardzo ciężki tyfus plamisty połączony z brzuszny, co zostawiło, jak się potem okazało, ślady na Jego sercu. Bydgoską Akademię Rolniczą ukończył w 1922 r. Po odbyciu rocznej praktyki w Pomarzanowicach w powiecie Poznań-Wschód podjął pracę w charakterze rządcy gospodarstwa w Jeżewie (powiat Szubin). Korzystając z propozycji kierownika Gospodarstwa Doświadczalnego Bydgoskiej Akademii Rolniczej, prof. Henryka Maciejewskiego, przeniósł się z tą uczelnią do Hermanic pod Ustroniem, na Śląsk Cieszyński, w tym czasie bowiem uczelnię tę przekształcono w Wyższą Szkołę Gospodarstwa Wiejskiego i ulokowano w Cieszynie. Po roku Dyrekcja tej uczelni zorganizowała Wydział Instruktorsko-Nauczycielski i prof. Maciejewski przeniósł Emila do Cieszyna na stanowisko instruktora rolnictwa przy swej Katedrze Uprawy Roślin. W 1924 r. Emil ukończył Wydział Instruktorsko-Nauczycielski. Po ukończeniu Wyższej Szkoły w Cieszynie, chcąc zdobyć dalsze wykształcenie, zapisał się na pierwszy rok Wydziału Rolniczo-Leśnego Uniwersytetu Poznańskiego. Do rozpoczęcia nauki na Uniwersytecie Poznańskim namówił Go wieloletni przyjaciel Józef Machalica, też Ślązak. Na studiach Emil utrzymywał się, pracując jako referent w Wydziale Nasiennictwa Wielkopolskiej Izby Rolniczej. Będąc na czwartym roku, został pełnomocnikiem kierownika naukowego Polsko-Szwedzkiej Firmy Hodowli Nasion, prof. Zygmunta Pietruszczyńskiego, i pod jego kierunkiem wykonał pracę dyplomową, specjalizując się w nasiennictwie. Studia w Poznaniu ukończył w lutym 1929 roku z tytułem inżyniera rolnictwa. Do końca września tego roku pracował w Polsko-Szwedzkiej Firmie Hodowli Nasion Svalof. W październiku otrzymał stypendium na wyjazd do siedziby tej firmy w Szwecji. Przed wyjazdem prof. Pietruszczyński namawiał Emila do poszerzenia wiedzy z genetyki pszenicy w Skierniewicach u prof. Edmunda Malinowskiego, wybitnego genetyka i wieloletniego kierownika Zakładu Genetyki Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego (SGGW) w Warszawie. Skąd zatem wzięła się SGGW w Skierniewicach? Otóż na mocy rozporządzenia Ministra Rolnictwa z 1919 r. pod zarząd SGGW przekazano Osadę Pałacową i folwark Skierniewice (276,7 ha) jako teren naukowo-doświadczalny tej uczelni. Profesor Malinowski utworzył Wydział Ogrodniczy na SGGW i zabiegał o to, aby nauki ogrodnicze podnieść na jak najwyższy poziom. Wydział Ogrodniczy SGGW prowadził prace z zakresu warzywnictwa, sadownictwa i ogrodnictwa ozdobnego. Składał się z 14 Zakładów, z których 3 znajdowały się w Skierniewicach, mianowicie: Zakład Genetyki

(powstał w 1919 r.) kierowany przez prof. Edmunda Malinowskiego; Zakład Uprawy i Hodowli Warzyw (powołany w 1922 r.), którego kierownikiem był prof. Feliks Kotowski; Zakład Sadownictwa (powstał w 1928 r.) kierowany przez prof. Włodzimierza Gorjaczkowskiego. W dniu 1 października 1929 r. inż. Emil Chroboczek przybył do Skierniewic jako stypendysta do pracy w Zakładzie Genetyki SGGW. Od prof. Malinowskiego otrzymał do opracowania wyniki doświadczeń z międzygatunkową krzyżówką pszenicy *Triticum durum* x *Triticum polonicum*. Opracowanie to zostało ocenione bardzo wysoko i opublikowane w rozprawach Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego Polskiej Akademii Umiejętności.

W dniu 29 lipca 1929 r. zmarł nagle na zakażenie krwi prof. Feliks Kotowski, kierownik Zakładu Uprawy i Hodowli Warzyw SGGW w Skierniewicach. Po jego śmierci Rada Wydziału Ogrodniczego SGGW powierzyła opiekę nad Zakładem prof. Malinowskiemu, który funkcję kuratora sprawował do 1932 r. Prof. Malinowski poszukiwał godnego następcy prof. Kotowskiego, a kandydatów było kilku. Po długich naradach, w porozumieniu z władzami SGGW, zaproponował Emilowi Chroboczkiemu objęcie prac po prof. Kotowskim i zajęcie się warzywnictwem. Chroboczek długo się wahał, nim przyjął propozycję prof. Malinowskiego. Z dużym żalem zrezygnował z nasiennictwa rolniczego i zajął się nasiennictwem warzywniczym. Wpłynęła na tę decyzję niewątpliwie perspektywa możliwości dalszego kształcenia się i obietnica władz SGGW wysłania Go na studia do USA. Emil Chroboczek myślał już wtedy o zajęciu się ważnym problemem w produkcji buraka cukrowego, którym było przedwczesne wytwarzanie pędów kwiatostanowych. Jak się okazało, obiektem studiów w USA nad tym zagadnieniem został burak ćwikłowy, zatem warzywo. Profesor Malinowski często żartobliwie powtarzał, że: „burak cukrowy i ćwikłowy są podobne w swoich wymaganiach glebowych i klimatycznych”.

Studia doktoranckie z warzywnictwa w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej

Magister Emil Chroboczek wyjechał w 1930 r. do Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej i w marcu tego roku zaczął pracować i studiować w Departamencie Warzywnictwa (Department of Vegetable Crops) Uniwersytetu Cornella (Cornell University) w Ithaca (stan New York), kierowanego przez prof. Homera C. Tompsona. Profesor Malinowski wystarał się o kilka stypendiów rządowych z Funduszu Kultury Narodowej na studia doktoranckie. Pierwszym, który korzystał z tego stypendium, był Feliks Kotowski, a następnym Emil Chroboczek. Stypendium było przyznawane na rok z możliwością przedłużenia. Perspektywa wyjazdu była onieśmielająca dla stypendysty, który nie znał ani warzywnictwa, ani też języka angielskiego, a w Szwecji, do której planował jechać, mógł posługiwać się językiem niemieckim, którym swobodnie operował. Decyzje co do wyjazdu były trudne, ale potem dużo trudniejsze i pełne przeciwności były lata na Uniwersytecie Cornella. Pierwotnie celem Chroboczka było osiągnięcie w ciągu 1,5 roku stopnia Master of Science in Agriculture ze specjalizacją w warzywnictwie.

Po pierwszym roku korzystania ze stypendium Funduszu Kultury Narodowej polecono Chroboczkowi wracać do kraju. Zdawał On sobie sprawę z tego, że jako przyszły kierownik Katedry Warzywnictwa musi mieć bardziej ugruntowaną wiedzę z zakresu nauk ogrodniczych. Postanowił więc zostać dłużej i przedstawić w Cornell University rozprawę doktorską. Co do słuszności planów przedłużenia pobytu w Stanach Zjednoczonych utwierdził Go prof. J. Mikułowski-Pomorski. W 1931 r. Chroboczek zapisał się w Graduate School, Cornell University na studia doktoranckie, obierając warzywnictwo za przedmiot główny u prof. H. C. Tompsona. Studiował również fizjologię roślin u prof. H. Curtisa oraz genetykę i hodowlę u prof. C. Myersa. W 1931 r. Chroboczek, jako wyróżniający się student, został wybrany przez studentów na członka honorowego stowarzyszenia Phi-Kappa-Phi. W czasie wakacji w 1931 r. Emil objechał samochodem Stany Zjednoczone od Atlantyku po Pacyfik, zwiedzając kilkanaście stacji doświadczalnych i wiele rejonów warzywniczych, zwłaszcza w stanach Wisconsin i Michigan, gdzie uprawiano warzywa (głównie cebulę i marchew) na glebach torfowych. Zapoznał się również z metodyką badawczą i tematyką warzywniczą. Jesienią 1931 r. prof. Malinowski poinformował Emila, że Fundusz Kultury Narodowej nie może dłużej finansować Jego pobytu w Stanach, dlatego w czasie przedłużającego się do dwu i pół roku pobytu, Chroboczek utrzymywał się z własnej pracy. Kontrolował np. temperaturę w szklarniach w godzinach wieczornych, zastępował w soboty pracownika na nocnych dyżurach, zarabiając 2 dolary za godzinę. W 1931 r. Chroboczek zdał egzamin kwalifikacyjny, który na uczelniach amerykańskich formalnie otwierał studia doktoranckie. Tematem rozprawy doktorskiej wykonywanej w zakładzie prof. Thompsona było badanie wpływu warunków ekologicznych na siewki buraka ćwikłowego – *A study of*

Fot. 2. Dyplom doktora filozofii Uniwersytetu Cornellu uzyskany przez Emila Chroboczka w 1932 r. (źródło: ze zbiorów rodzinnych)

Fot. 3. Emil Chroboczek po uzyskaniu stopnia doktora filozofii Uniwersytetu Cornellu z promotorem prof. Thompsonem i recenzentami (źródło: ze zbiorów rodzinnych)

some ecological factors influencing seedstalk development in beets (Beta vulgaris L.). Uprawiając od fazy siewek rośliny buraka w szklarniach w różnych temperaturach, wykazał, że u buraka najbardziej wrażliwym miejscem na zmiany temperatury jest stożek wzrostu, gdzie zachodzą procesy decydujące o tym, czy nastąpi rozwój wegetatywny czy generatywny. Praca ta jest do dzisiaj uznawana za podstawową z dziedziny fizjologii roślin. We wrześniu 1932 r. mgr Chroboczek zdał egzamin doktorski i uzyskał stopień Doctora of Philosophy.

Prace badawcze i organizacyjne po powrocie do Polski

Emil Chroboczek wrócił do kraju w październiku 1932 r. z doktoratem z warzywnictwa, a przedmiotami pobocznymi, z których zdawał egzamin, były fizjologia i hodowla roślin. Od 1 listopada tego roku objął stanowisko adiunkta w Katedrze Uprawy i Hodowli Warzyw SGGW. Zakład ten miał siedzibę w Skierniewicach w Osadzie Pałacowej. Swoją pracę dr Chroboczek rozpoczął od tworzenia nowoczesnej bazy badawczej, umożliwiającej pracę naukową. W Zakładzie nie było warunków do prowadzenia doświadczeń z warzywnictwa szklarniowego. Inspekty i szklarnie zlokalizowane w Skierniewicach w obiekcie „za parkiem” były stosunkowo prymitywne i miały raczej wartość historyczną niż użytkową. Podjęcie prac badawczych na właściwym poziomie metodycznym wymagało zbudowania nowego obiektu. W 1936 r. dr Chroboczek wybudował pierwszą w Polsce nowoczesną szklarnię (30 × 10 m) podzieloną na sekcje wyposażone w niezależnie regulowane centralne ogrzewanie wodne oraz niezależnie funkcjonujące wietrzenie. Wybudowano również nowoczesne dwuspadowe inspekty z możliwością regulacji temperatury powietrza i podłoża, co pozwalało na uprawę roślin o różnych wymaganiach cieplnych. Rozwój bazy badawczej dla warzywnictwa został przerwany wybuchem wojny w 1939 r.

W 1936 r., na podstawie pracy *Badania nad uprawą i przechowywaniem cebuli* i kolokwium habilitacyjnego, Rada Wydziału Ogrodniczego SGGW nadała dr. E. Chroboczkowi tytuł docenta, a zatwierdzenie habilitacji przez ministra oświaty nastąpiło 15 grudnia tegoż roku. Temat pracy był wywołany potrzebą rynku, zaczęto bowiem eksportować cebulę uprawianą z siewu wprost do gruntu. Docent Chroboczek rozpoczął współpracę nie tylko z producentami warzyw, ale także pracował nad innymi problemami ważnymi dla polskiego warzywnictwa i dziedzin z nim związanych, takich jak przechowalność i chłodnictwo. W roku 1933 wybudowano nowoczesną (grube 40-centymetrowe ściany izolowane warstwą korka, z podłogą z otworami wlotowymi dla chłodnego powietrza) solidną przechowalnię na cebulę, która jest dotychczas wykorzystywana do przechowywania cebuli z różnych doświadczeń odmianowych i agrotechnicznych. W 1936 r. dr Chroboczek rozpoczął budowę mechanicznej chłodni doświadczalnej. Był to budynek piętrowy, w którym na parterze mieściła się maszynownia i komory chłodnicze z przeznaczeniem na komory zamrażalnicze, na piętrze były komory chłodnicze. Jednak do wybuchu wojny nie udało się chłodni uruchomić.

Fot. 4. Emil Chroboczek ze studentami na polu doświadczalnym w Skierniewicach (źródło: ze zbiorów Archiwum Cyfrowego Muzeum Historycznego Skierniewic)

W roku akademickim 1935/1936 Rada Wydziału Ogrodniczego SGGW mianowała dr. Chroboczka kierownikiem Praktyk Studenckich w Skierniewicach. Kierował nimi aż do wybuchu wojny w 1939 r. Był to nie tylko okres wyteżonej pracy, ale okazja do zżycia się z młodzieżą. Kontakty te były bardzo owocne – wielu studentów zostało potem naukowcami, objęło gospodarstwa produkcyjne, a także pracowało w administracji ogrodniczej i rolniczej.

Rok 1936 był w życiu Emila Chroboczka ważny nie tylko ze względu na uzyskanie habilitacji, ale również ze względów osobistych. W tym roku ożenił się bowiem z Zofią Gabryl, absolwentką Wydziału Rolnictwa Uniwersytetu Jagiellońskiego, córką pracownika tej uczelni.

Emil Chroboczek 14 września 1937 r. został mianowany profesorem nadzwyczajnym hodowli i uprawy warzyw SGGW.

W 1938 r. rozpoczęto w Skierniewicach badania nad odmianami pretendującymi do wpisania do rejestru. Sprawdzano wartość odmian warzyw z różnych firm hodowlanych zgodnie z kryteriami firm zagranicznych. Na podstawie ich wyników opracowano pierwszy ogólnopolski dobór roślin warzywnych, został on opublikowany przez profesora Emila Chroboczka w 1939 r.

Działalność i praca naukowo-badawcza w okresie II wojny światowej (1939–1945)

Z końcem sierpnia 1939 r. Senat Akademicki SGGW, przewidując wybuch wojny, powziął uchwałę mówiącą, że „na wypadek odcięcia Skierniewic od Warszawy” opiekę nad Skierniewicami ma sprawować prof. Emil Chroboczek.

Wojna wybuchła 1 września i wtedy ze Skierniewic wyjechali studenci III roku Wydziału Ogrodniczego, odbywający praktykę, żegnani przez Profesora, który był optymistą, wierzącym, że wojna będzie krótka i zwycięska. Już 3 września, w niedzielę, Skierniewice zostały zbombardowane. Na Osadę spadło kilka bomb kruszących – zostały mocno uszkodzone oficyny pałacowe, szklarnia i inspekty. Za dwa dni Osada Pałacowa i Skierniewice zostały zbombardowane bombami zapalającymi. Po pożarze Profesor przeniósł z pracownikami cenniejszą aparaturę, książki i dokumenty do parterowych komór w chłodni w ogniotrwałym budynku. Zgodnie z apelem radiowym skierowanym 7 września do mężczyzn zdolnych do noszenia broni Chroboczek opuścił Skierniewice, kierując się do Warszawy i stamtąd za Wisłę, gdzie miała się organizować obrona kraju. W Warszawie spotkał się z rektorem SGGW, który wyraził życzenie, a raczej dał polecenie, aby Profesor powrócił do Skierniewic i opiekował się pracownikami i majątkiem SGGW. Po powrocie do Skierniewic Emil zastał Pałac zajęty przez wojsko niemieckie. Początkowo Pałac był siedzibą sztabu armii, a potem przekształcono go w dom żołnierza. Dla Profesora ważne było wznowienie funkcjonowania Zakładu. Przede wszystkim należało utrzymać unikalne badania na tzw. Kwaterze I. Było to doświadczenie statyczne założone przez prof. F. Kotowskiego w 1922 r., którego przedmiotem było sprawdzenie, jakie zmiany zachodzą w glebie i w roślinach warzywnych pod wpływem wieloletniego nawożenia tylko obornikiem lub tylko nawozami mineralnymi, przy uprawie w zmianowaniu i bez zmianowania. W marcu 1940 r. ośrodek skierniewicki został przejęty przez niemiecki Zarząd Gospodarstw Rolnych Okręgu Warszawskiego, a Profesor został mianowany kierownikiem – zarządcą w Skierniewicach. W spełnianiu tej funkcji pomogła mu doskonała znajomość języka niemieckiego. W 1942 r. ośrodek skierniewicki został przejęty przez Puławy, gdzie okupant zorganizował Rolniczy Zakład Badawczy Generalnego Gubernatorstwa i wtedy odzyskał swój dawny charakter placówki doświadczalnej. Władze puławskie połączyły jednostki naukowe Puław i Skierniewic – odpowiedzialnym za całość został Profesor Chroboczek. Skierniewice miały obowiązek prowadzenia doświadczeń nad problemami interesującymi Niemców, np. podjęto próby uprawy niemieckich odmian roślin oraz badania nad mniszkiem gumodajnym. Wyniki tych doświadczeń miały być publikowane w puławskim wydawnictwie niemieckim, ale mimo nacisków władz niemieckich Profesor Chroboczek nigdy do tego nie dopuścił.

W 1944 r. zaczęły się w Osadzie trudne czasy, gdyż przybywało coraz więcej mieszkańców, a były problemy z wyżywieniem. Przyjechali bowiem do Skierniewic niektórzy pracownicy z Puław ze swoimi rodzinami i współpracownikami. Zatrzymywali się także wysiedleni po upadku powstania warszawskiego warszawscy profesorowie SGGW. Nie wszyscy profesorowie przeżyli powstanie. Profesor Włodzimierz Gorjaczkowski, kierownik Zakładu Sadownictwa, został zamordowany przez Niemców na warszawskim Mokotowie. Opiekę nad tym Zakładem objął Profesor Chroboczek i pozostał jego kierownikiem do powrotu prof. Szczepana Pieniążka ze Stanów Zjednoczonych, do grudnia 1946 r.

Wojna była czasem rozstania się Zofii i Emila Chroboczków. Zofia z małym synkiem Janem została w Krakowie pod opieką rodziców, którzy mieli pod Krakowem gospodarstwo rolne. Rok 1941, mimo że wojna trwała nadal, wpisał się w życie Zofii i Emila radosnym wydarzeniem, urodziło się im bowiem drugie dziecko – córka Hanna. Żona Profesora po powrocie do Skierniewic, mając dwójkę małych dzieci, okazała się wielką społeczną, znajdując czas na pomaganie, zwłaszcza tym, którzy ucierpieli w czasie wojny. „Wrażenie, że się jest komuś przydatnym, bardzo pomagało przeżyć w tych ciężkich czasach” – wspominała Zofia po wielu latach.

Rozwój badań i działalność organizacyjna po wyzwoleniu

Okupacja w Skierniewicach zakończyła się 17 stycznia 1945 r. Ucieczka wojsk niemieckich i nadejście wojsk radzieckich odbyły się bez walk w rejonie Osady Pałacowej, chociaż pocisk czołgu radzieckiego trafił w budynek chłodni. Okres zaraz po wojnie był trudny dla Profesora. Tuż po wejściu wojsk radzieckich i polskich do Skierniewic został On aresztowany na wniosek radzieckiej służby bezpieczeństwa (NKWD) i kilkakrotnie przesłuchiwany. Jednak na interwencję Polskiej Partii Robotniczej i władz powiatu po kilku dniach został zwolniony. W decyzji o zwolnieniu z aresztu pomogła z pewnością petycja skierowana do Polskiej Partii Robotniczej przez pracowników SGGW w Skierniewicach i zatrudnionych w Majątku Doświadczalnym (94 podpisów). Interweniował również w tej sprawie Waław Młynarczyk, który był przed wojną pracownikiem SGGW w Osadzie Pałacowej, a zaraz po wyzwoleniu pełnił funkcję burmistrza Skierniewic. Profesor został oczyszczony ze wszystkich niesłusznie postawionych Mu zarzutów. W późniejszych latach (głównie lata 50.) Profesor był parokrotnie przesłuchiwany przez UB (Urząd Bezpieczeństwa). Inwigilacje te skończyły się na skutek energicznej interwencji prof. Szczepana Pieniążka u najwyższych władz Partii. Praca prof. Chroboczka podczas wojny została wysoko oceniona przez władze akademickie SGGW. Rektor nazwał ją ciężką i niebezpieczną, i przeciwstawił się osobom, które niezyczliwie komentowały konieczne przez 5 lat wojny kontakty z władzami niemieckimi i próbowały szargać Jego dobrą opinię. Dzięki energii i odwadze Profesora Skierniewice po powstaniu warszawskim stały się miejscem schronienia dla wielu pracowników SGGW.

Dekretem Prezydenta Krajowej Rady Narodowej 15 listopada 1945 r. Profesor Emil Chroboczek został mianowany profesorem zwyczajnym.

W latach powojennych Profesor starał się powiększać bazę naukową. I tak, Jego staraniem w 1946 r. zostało oddane Zakładowi Warzywnictwa Gospodarstwo Krobów pod Grójcem, gospodarstwo wyspecjalizowane (143 ha), wyposażone w 3 duże szklarnie holenderskie. Był to cenny warsztat do prowadzenia „praktyk studenckich”, a także zaplecze badawcze dla zakładów naukowych SGGW. Następne lata akademickie (1947/48–1949/50) były dla Profesora bardzo pracowite, gdyż oprócz kierowania Zakładem w Skierniewicach pełnił obowiązki Dziekana Wydziału Ogrodniczego SGGW. Zajmował się także organizacją Studium Gospodarstwa Domowego, którego

zadaniem było propagowanie racjonalnego odżywiania się, w którym warzywa i owoce odgrywają niepoślednią rolę.

Rok 1952 upamiętnił się konfliktem pomiędzy władzami SGGW w Skierniewicach i lokalnym komitetem PZPR. Mianowicie w roku tym władze postanowiły zbudować Dom Partii w Skierniewicach. Za najodpowiedniejszą lokalizację uznano „plac pocerkiewny”, który był użytkowany przez Zakład Warzywnictwa. Część tego placu zajmowała szklarnia doświadczalna. Władze miasta uznając, że teren ten jest rzekomo miejski, rozpoczęły w czynie społecznym budowę fundamentów pod Dom Partii. Tak zlokalizowany budynek, jak wykazano, zaciemiałby szklarnię, czyniąc ją bezużyteczną. Profesorowie Chroboczek i Pieniążek rozpoczęli energiczną akcję w celu anulowania tej absurdałnej decyzji. Spowodowali, nie bez trudu, interwencję Ministerstwa Szkolnictwa Wyższego i władz SGGW w Komitecie Wojewódzkim i Komitecie Centralnym PZPR, żądając zmiany lokalizacji skierniewickiego Komitetu PZPR. Dom Partii stanął ostatecznie na miejscu odległym o 60 m od planowanego, a „plac cerkiewny” został definitywnie uznany za własność SGGW.

Wiele czasu i uwagi poświęcił Emil Chroboczek zagadnieniom jakości warzyw i przetwórstwu, a także przechowalnictwu. Zaprojektował On chłodnię gospodarską w Łowiczu, jako pierwszą tego typu na świecie, nadającą się do szerokiego rozpowszechnienia w naszych warunkach klimatycznych i ekonomicznych.

Wiosną 1953 r. Profesor zapoczątkował wydawanie periodyku naukowego pt. „Biuletyn Warzywniczy”. Pierwszy tom miał charakter raczej popularny, służący upowszechnianiu wiedzy. Natomiast tomy następne zawierały już prace naukowe i wyniki prac badawczych prowadzonych nie tylko w Skierniewicach i zostały wzbogacone o angielskie tytuły i streszczenia.

Profesor dążył do utworzenia Instytutu Warzywnictwa już od 1954 r., kiedy to w Belwederze wygłosił referat z dziedziny warzywnictwa dla członków rządu. Rezultatem tego wystąpienia było zajęcie się warzywnictwem przez Państwową Komisję Planowania Gospodarczego (PKPG). Przygotowano uchwałę rządu nr 635/55 z roku 1955, która zobowiązywała Ministerstwo Rolnictwa do zorganizowania Instytutu Warzywnictwa. Starania Profesora, który nie ustawał w zabieganiu o powołanie Instytutu, trwały dziesięć lat. Decyzję podjął minister rolnictwa Marian Jagielski i 26 maja 1964 r. Kolegium Ministerstwa Rolnictwa uchwaliło wnioski o utworzeniu Instytutu Warzywnictwa. Statut i organizację Instytutu Warzywnictwa określało

Fot. 5. Emil Chroboczek w swoim gabinecie przy pracy (źródło: ze zbiorów NAC)

zarządzenie z mocą obowiązującą od 1 września 1964 r. Profesor Chroboczek został mianowany pierwszym dyrektorem Instytutu przez ministra rolnictwa M. Jagielskiego i jednocześnie pełnił obowiązki kierownika Katedry Warzywnictwa SGGW.

Profesor miał zajęcia z warzywnictwa na Wydziale Ogrodniczym ze studentami trzeciego i czwartego roku studiów, które obejmowały wykłady i ćwiczenia. Wykłady od 1957 r. odbywały się na Ursynowie. Profesor przyjeżdżał do Ursynowa ze Skierniewic w ostatniej chwili, ale nigdy nie był spóźniony, o co dbał Jego wieloletni świetny kierowca, zawsze pogodny i pełen humoru Stasio Wilk. Wykłady Profesora były ciekawe, zwłaszcza te o badaniach naukowych i warzywnictwie w Stanach Zjednoczonych i Anglii. Dużo czasu poświęcał zagadnieniom budownictwa, głównie szklarni, przechowalni, a także uprawom szklarniowym i wszelkiego rodzaju nowościom. Studenci chętnie brali udział w wykładach, ponieważ na egzaminie Profesor potrafił zapytać o szczegóły wymienione na wykładzie, a niedostępne w żadnym z podręczników. Część wykładów z warzywnictwa gruntowego i przechowalnictwa Profesor scedował na prof. Aline Kępkową (szalenie wymagająca, skrupulatna i rozważna), która zastępowała Go również podczas nieobecności powodowanej innymi zajęciami służbowymi. Profesor Chroboczek z prof. A. Kępką spotykał się z magistrantami i wspólnie dobierali tematy prac magisterskich, miejsca jej wykonywania, a także opiekuna pracy. W najgorszej sytuacji byli magistranci, których bezpośrednim opiekunem był Profesor. Nie wypadało bowiem z każdą błahostką zwracać się do Niego, gdyż był zajęty sprawami „większej wagi”. Zwykle magistranci Profesora nie „bronili pracy” w terminie, ale z kilkumiesięcznym, a nawet rocznym opóźnieniem. Prace były poprawiane kilkakrotnie i zawsze jeszcze „czegoś” brakowało. Zwracał też uwagę na poprawność stylistyczną i językową. Dużym osiągnięciem była „obrona” bez opóźnienia, co podkreślał Profesor stwierdzeniem: „cóż, coś, jeżeli się chce, to i u Chroboczka można zakończyć pracę w terminie”. Studenci po latach doceniali zajęcia z warzywnictwa i wysokie wymagania Profesora.

W Pałacu (w Osadzie Pałacowej) na pierwszym piętrze, od strony południowej, Profesor miał swój gabinet. Do gabinetu wchodziło się przez sekretariat, w którym przez wiele lat „urzędowała” Anna Reymer (Pani Hania). W gabinecie na dużym biurku ustawionym przy oknie, oprócz kilku podręcznych książek – w tym encyklopedii i słowników, stał słoik z klejem biurowym i pędzelkiem, obok leżały nożyczki, użyte koperty i kartki papieru zapisane tylko po jednej stronie. Profesor przychodził do pracy (mieszkał z rodziną w oficynie na terenie Osady Pałacowej) po śniadaniu, zwykle około ósmej. Lubił pracować w ciszy, dlatego drzwi do sekretariatu były zawsze zamknięte. Jeżeli któryś z pracowników potrzebował konsultacji Profesora w jakiejś sprawie „naukowej” czy też organizacyjnej, to zgłaszał się do sekretariatu. Sekretarka porozumiewała się z Profesorem i wyznaczała termin spotkania. Profesor zwykle „miał czas dla pracowników” około południa i poświęcał na to tyle czasu, ile było potrzeba. Jeżeli Profesor miał jakąś sprawę do któregoś pracownika, to załatwiał to przez Sekretariat, pisząc „notatkę” lub „wzywając” na wizytę w określonym terminie. „Notatka” była zwykle pisana odręcznie

piórem, na kartce posklejanej np. z kilku zużytych kopert i równo przyciętej nożyczkami. Wszystkie pisma służbowe, do różnych ważnych osób i instytucji, odpowiedzi na listy Profesor pisał odręcznie na różnego rodzaju „karteluskach” (bardzo oszczędzał papier) i przekazywał do Sekretariatu. Tu Pani Hania przepisywała je na maszynie (początkowo była to maszyna mechaniczna, ale od 1964 roku sekretariat wzbogacił się o maszynę elektryczną). Przy pisaniu trzeba było bardzo uważać, aby nie robić błędów „palcówek”, bo zwykle pisma były „pisane z kilkoma kopiami”, przez kalkę i każda poprawka pozostawiała ślady, których Profesor bardzo nie lubił. Kończyło się to zwykle stwierdzeniem: „cóż, cóż, pani szanowna, to pismo trzeba napisać ponownie”. Pod tym względem Profesor był bardzo pedantyczny. Dokładnie o godzinie 13 Profesor wychodził z gabinetu na obiad i wracał około 15, obchodząc po drodze teren Osady, rozmawiając często z napotkanymi pracownikami. Po południu na biurku znajdował teczkę z korespondencją i pisma „do podpisu” przygotowane przez Sekretariat. Profesor pracował do wieczora, do kolacji. Około godziny 20 wracał do Pałacu i opuszczał go zwykle koło północy. Profesor pracował bardzo dużo, nie był to tylko ośmiogodzinny dzień pracy. Mile było widziane przez Profesora, jeżeli pracownicy naukowcy spędzali popołudnia i wieczory za biurkiem. Czasem było to trudne, zwłaszcza dla tych, którzy mieli obowiązki rodzinne i domowe.

Każdego roku, od jesieni do wiosny, co tydzień Profesor organizował seminaria naukowe, na których pracownicy przedstawiali wyniki swoich badań. Na seminaria, w zależności od tematu, Profesor zapraszał przedstawicieli spółdzielczości ogrodniczej, producentów warzyw; zaś na te, których tematyka wymagała szybkiego rozwiązania – przedstawicieli Polskiego Związku Ogrodnictwa, a także pracowników Ministerstwa Rolnictwa. Od połowy kwietnia do końca października, co dwa tygodnie, Profesor odbywał „przeгляд doświadczeń polowych”, w którym obowiązek mieli uczestniczyć wszyscy pracownicy naukowcy i techniczni. Brali też udział opiekujący się stroną techniczną doświadczeń – wieloletni pracownicy mgr Teresa Karwowska i Edward Kostusiak. Prowadzący dane doświadczenie wyjaśniał celowość jego założenia, aktualną fazę badań i spodziewane wyniki. Uwag krytycznych było zwykle dużo, ale wpływało to dobrze na jakość pracy, zwłaszcza młodej kadry. Profesor dbał o rozwój fachowy kadry naukowej, przy czym miał „wycucie”, w kogo warto inwestować. Cenił ludzi inteligentnych, pracowitych i pełnych entuzjazmu do pracy. Wielu pracowników korzystało ze staży zagranicznych w krajach, gdzie warzywnictwo stało na wysokim poziomie. Były to zazwyczaj wyjazdy na placówki do Stanów Zjednoczonych, Anglii czy Holandii, z którymi Profesor miał kontakty naukowe i których szefowie byli z Nim zaprzyjaźnieni. Rola Profesora w programie wyjazdów nie ograniczała się tylko do ich organizacji. Należy podkreślić, że interesował się On nie tylko postępami w pracy stażystów, lecz także ich warunkami materialnymi, samopoczuciem czy zdrowiem. Utrzymywał z przebywającymi za granicą stały kontakt, wymieniając z nimi częstą korespondencję.

Kilka miesięcy po utworzeniu Instytutu, w lutym 1965 r., Profesor zorganizował w Skierniewicach Ogólnopolski Zjazd Warzywniczy, który był

poświęcony głównie hodowli i nasiennictwu warzyw. Następny Zjazd zorganizował Profesor we wrześniu 1970 r. z udziałem przedstawicieli Centrali Spółdzielni Ogrodniczych, Zjednoczenia Nasiennictwa Ogrodniczego i Szkółkarstwa, władz państwowych i branżowych. Poświęcony był on osiągnięciom i dezyderatom co do dalszego rozwoju warzywnictwa.

Profesor zwracał szczególną uwagę na znaczenie wartości odżywczej i biologicznej warzyw w żywieniu człowieka. Często podkreślał, że asortyment uprawianych w Polsce warzyw jest bardzo ubogi (kapusta, marchew, buraki ćwikłowe) i propagował uprawę takich gatunków, jak: papryka, oberżyna, skorzonera, brokuł, endywia, sałata krucha, jarmuż czy też kukurydza cukrowa. W grudniu 1952 r. Zespół Warzywny Komisji Oceny Odmian przy Ministrze Rolnictwa, któremu przewodniczył Profesor Chroboczek, opublikował dobór odmian warzyw, do którego wpisano już takie gatunki, jak: kawon, kukurydza cukrowa, melon, seler naciowy, salsefia, skorzonera. W latach 1950–1970 wielkość produkcji warzywniczej była uzależniona od gospodarki planowej. Rząd określał zakres produkcji i przekazywał odpowiednim działom gospodarki do wykonania! W okresie planu 5-letniego do roku 1960 przewidywano powiększenie zaopatrzenia z 84 do 100 kg w przeliczeniu na jednego mieszkańca. Profesor, krytykując tę uchwałę, podkreślał, że chodzi o rozszerzenie uprawy warzyw mało znanych, powiększenie asortymentu uprawy, a nie o kilogramy. Stąd też na Polu Doświadczalnym założono kolekcję „warzyw rzadkich – mało docenianych” – Profesor bowiem miał zasadę, że „biorąc się do uprawy warzyw, trzeba umieć je uprawiać”. W kolekcji tej uprawiano około 30 gatunków warzyw i 10 gatunków roślin przyprawowych (m.in. bazylię wonną, cząber ogrodowy, lubczyk, majeranek, tymianek). Zainteresowanie uprawą tych roślin było bardzo duże. W okresie wegetacji zwiedzało ją wiele grup zorganizowanych młodzieży ze szkół średnich o profilu ogrodniczym czy Koła Gospodyń Wiejskich. Profesor podjął, jako pierwszy w Polsce, badania nad kapustą pekińską w latach 1960–1961. Badano wartość jej różnych odmian i metody uprawy. Warzywo to jest teraz bardzo popularne zarówno w uprawie, jak i w spożyciu. Profesor zwracał też uwagę na rośliny warzywne będące źródłem białka, przy czym podkreślał, że soja jest najwyższej uplasowanym warzywem w rankingu warzyw dostarczających białko. Zawiera ona też oprócz białka wartościowe tłuszcze, w tym tłuszcze nienasycone. W Polsce zainteresowanie soją datuje się od czasów międzywojennych, ale mimo prac hodowlanych i uprawowych soja jeszcze nie weszła do szerszej uprawy. Wiele czasu i uwagi poświęcał Profesor zagadnieniom przetwórstwa i jakości warzyw. W chwili powołania Instytutu Zakład Przetwórstwa był bardzo skromnie wyposażony w aparaturę do badań laboratoryjnych i sprzęt. Dzięki trosce i działaniom Profesora Instytut otrzymał dotację w wysokości 16 tys. dolarów od *Food and Agriculture Organization of the United Nation* (FAO), co umożliwiło zakup aparatury, która jest użytkowana do tej pory.

Po utworzeniu Instytutu Warzywnictwa Profesor przystąpił do jego dalszej rozbudowy, tworząc także terenowe Warzywnicze Zakłady Doświadczalne (WZD). Ich zadaniem było sprawdzanie przydatności wyników doświadczeń

poletkowych i laboratoryjnych, uzyskanych w zakładach naukowych Instytutu, w produkcji danego regionu. Były to WZD w Rekowie, Przyborowie, Pszczynie, Regułach i Skierniewicach. Najwcześniej, bo już w 1965 r., powstał WZD Rekowo pod Puckiem (woj. gdańskie), położone w rejonie nadmorskim o łagodnych zimach. Gospodarstwo to posiadało m.in. grunty torfowe, stanowiące część torfowiska (3500 ha) Moście Młota. Profesor dostrzegał możliwość szybkiego zwiększenia produkcji warzyw przez wykorzystanie gleb torfowisk niskich. Traktował to jako jedno

Fot. 6. Przedstawiciel FAO dr Fin-dlen w towarzystwie prof. E. Chroboczka i prof. S. A. Pieniązka, 1965 r. (źródło: ze zbiorów rodzinnych)

z najważniejszych zagadnień rozwoju warzywnictwa w Polsce. Zwalczał dość powszechną wówczas metodę eksploataowania torfowisk do produkcji materiału opałowego. Torf był również kopany z przeznaczeniem do nawożenia gleb mineralnych. Eksploatacja kopalniana powodowała szkody środowiskowe i zakłócała ekosystem torfowisk. Lepszym rozwiązaniem było wejście z uprawą warzyw na gleby torfowe. Uzyskane w Rekowie wyniki badań potwierdziły przydatność torfów do uprawy polowej m.in. cebuli, marchwi, kapusty białej, selera korzeniowego oraz pora. Profesor jako pierwszy w kraju wskazał też na możliwość wykorzystania torfu jako podłoża do uprawy warzyw szklarniowych i produkcji rozsąd. Opracowano uniwersalne substraty torfowe do uprawy w małych objętościach podłoża i do przygotowania rozsąd do przyspieszonej uprawy w tunelach foliowych. W Przyborowie pod Dębicą (woj. rzeszowskie) położonym w najcieplejszym latem rejonie Tarnów–Dębica prowadzono prace z uprawą warzyw o wysokich wymaganiach cieplnych.

W miarę rozwoju badań z zakresu warzywnictwa, podyktowanych rosnącym arealem produkcji pod osłonami, Profesor zdecydował się na budowę obiektu szklarniowego na polu doświadczalnym (m.in. powstały 2 szklarnie wyposażone w sekcje do uprawy w gruncie, ogrzewana i oszklona hala wazonowa, 6 dwuspadowych skrzyń inspektowych ogrzewanych z kotłowni szklarni). Z inicjatywy Profesora na polu doświadczalnym zmontowano pierwsze w Polsce wysokie tunele foliowe (10 wysokich tuneli o różnych konstrukcjach i różnym typie ogrzewania). Prowadzono w nich doświadczenia odmianowe i nawozowe z pomidorem i ogórkiem jako plonami głównymi, a przedplonem była sałata i rzodkiewka. Zainteresowanie producentów uprawami pod „wysoką folią” było tak ogromne, że spowodowało wizyty z Ministerstwa Rolnictwa.

Bliska współpraca Profesora z Ministerstwem Rolnictwa w dziedzinie rozwoju warzywnictwa szklarniowego doprowadziła do podjęcia budowy dużych obiektów szklarniowych w Państwowych Gospodarstwach Rolnych (PGR). Pierwszy taki obiekt, nazwany „kombinatem szklarniowym”, powstał w PGR Mysiadło pod Warszawą. Interesującym zadaniem badawczym, które rozpoczął Profesor

Fot. 7. Prof. Chroboczek w szklarni z pomidorami dokarmianymi CO_2 (źródło: ze zbiorów rodzinnych)

Chroboczek w 1965 r., było dokarmianie warzyw w szklarni dwutlenkiem węgla. Określano optymalne stężenie dla roślin pomidora i studiowano opłacalność dokarmiania. Na skutek zwiększania zawartości dwutlenku węgla w powietrzu uzyskano większy plon wczesny i ogólny pomidorów. W miarę zwiększania się liczby pracowników i podwyższania ich kwalifikacji, Profesor powoływał w ramach Zakładu nowe pracownice. Uważał, że w pewnych dziedzinach następuje znaczny postęp, przekraczający to, co zwyczajowo nazywano „ogólnie warzywnictwem” i że specjalizacja w pracy nad węższymi tematami jest korzystniejsza. I tak w 1969 r. w Zakładzie Biologii i Fizjologii Roślin rangę Pracowni otrzymała Mikrobiologia. W 1970 r. w Zakładzie Ochrony Roślin wyodrębniono Pracownię Fitoopatologii, Pracownię Nematologii, a także Pracownię Entomologii. W Zakładzie

Agrotechniki Warzywnictwa Gruntowego wydzielono Pracownię Zwalczania Chwastów. Po wybudowaniu w latach 1969–1971 na Polu Doświadczalnym nowej, nowoczesnej pieczarkarni (z magazynem na pieczarki z chłodnią sprężarkową), w 1970 r. wyodrębniono, z Zakładu Warzywnictwa Szklarniowego i Pieczarkarstwa, Pracownię Pieczarkarstwa.

Profesor był cenionym specjalistą nie tylko w kraju, lecz także poza jego granicami. Należał do wielu naukowych organizacji międzynarodowych i często uczestniczył w ich obradach. W tym miejscu warto dodać, że Profesor jako przewodniczący Zespołu Roboczego Nutrition and Fertilization and Vegetable Crops – Międzynarodowego Towarzystwa Nauk Ogrodniczych (*International Society for Horticultural Science* – ISHS) we wrześniu 1967 r. zorganizował w Pałacu Kultury i Nauki w Warszawie sympozjum naukowe tego Zespołu, w którym wzięli udział naukowcy z wielu krajów, a władze ISHS reprezentował Sekretarz Generalny G. de Bakker. W ramach ISHS, w 1971 r., w Warszawie Profesor zorganizował Sympozjum Grupy Roboczej Żywnienie i Nawożenie Roślin Warzywnych, której był przewodniczącym. Wzięło w nim udział około 120 osób (z 12 krajów), wiele z nich z referatami. Ważnym i trwałym osiągnięciem Profesora było zorganizowanie w 1968 r., przy Komitecie Hodowli i Produkcji Roślin PAN, Ogrodniczego Zespołu Torfowego. Zespół ten był ważnym forum dyskusyjnym i koordynacyjnym w zakresie badań i polityki gospodarczej wykorzystywania gleb torfowych, torfu oraz innych materiałów substratowych w produkcji roślin ogrodniczych.

W 1966 r. z inicjatywy Profesora powołano zespół do opracowania pierwszego polskiego programu ochrony roślin warzywnych. W programie znalazły

się zalecenia zwalczania chorób, szkodników, a także chwastów. Był on, w miarę upływu lat, poszerzany i unowocześniany i jest do dziś corocznie wydawany przez redakcje czasopism ogrodniczych. Profesor Chroboczek był zwolennikiem integrowanej ochrony roślin warzywnych, która wykorzystuje w pierwszej kolejności metody agrotechniczne i biologiczne, a rozsądne stosowanie środków chemicznych zalecał tylko w wypadkach ekonomicznie uzasadnionych. Sugerował, aby wprowadzać integrowaną uprawę warzyw, która jest metodą uprawy zapewniającą nie tylko dobrą zdrowotność, lecz także wysoką jakość warzyw – plony nie powinny zawierać nie tylko pestycydów, lecz także być wolne od szkodliwych ilości azotanów, metali ciężkich (ołowiu, kadmu, rtęci) i innych niepożądanych substancji.

Pałac Prymasowski i Osada Pałacowa

Pisząc biografię Profesora Emila Chroboczka, nie można zapomnieć o jeszcze jednej dziedzinie Jego działalności, mianowicie o wielkich zasługach, jakie położył w odbudowę i przywrócenie do dawnej świetności pałacu i zespołu parkowo-pałacowego Osady Pałacowej. W tym miejscu należy przypomnieć, iż pałac skierniewicki do końca XVIII w. był jedną z rezydencji prymasów Polski. Ostatnim prymasem, który rezydował w pałacu, był biskup Ignacy Krasicki. Po rozbiorach, w czasach Królestwa Kongresowego, pałac został przejęty przez carów rosyjskich. Po uzyskaniu niepodległości przez Polskę, po I wojnie światowej, państwo przekazało Pałac Prymasowski Szkole Głównej Gospodarstwa Wiejskiego. Profesor nie ukrywał, że szczególne miejsce w Jego życiu zajmował Pałac. Dzięki energii Profesora i Jego niezłomnej patriotycznej postawie oraz przychylności wielu decydentów w dziedzinie kultury udało Mu się pozyskać, w większości z Ministerstwa Kultury i Sztuki oraz Ministerstwa Rolnictwa, środki, dzięki którym pałac powrócił do stylu klasycystycznego, jaki miał w okresie przedrozbiorowym. Zmiany architektury pałacu wprowadzone za czasów carskich usunięto. Wszystkie reprezentacyjne sale pałacowe uzyskały również swą dawną świetność. Pałac jest obiektem zabytkowym i dlatego w celu zachowania jak najdalej idącej autentyczności Profesor zatrudniał do wykonania prac renowacyjnych i rekonstrukcyjnych konserwatorów sztuki i wysokiej klasy fachowców, którzy pracowali pod nadzorem konserwatorów zabytków z muzeów warszawskich. Prace te zostały zakończone w 1970 r. Dbłość, determinacja i wielkie zaangażowanie w odbudowę pałacu zostały docenione i w 1972 r. Profesor otrzymał Złotą Odznakę Ochrony nad Zabytkami Ministra Kultury i Sztuki, którą bardzo sobie cenił. Profesor podkreślał, że „przywrócony do dawnej przeszłości pałac, unowocześnione oficyny, zadbany park stanowią przykład, że dbłość o zabytki przeszłości i wymagania nowoczesnej placówki naukowej można w pełni pogodzić”. Opierając się na planach dr. E. Bartmana z Zakładu Architektury Krajobrazu SGGW, dokonywano sukcesywnie przebudowy terenów zielonych w Osadzie Pałacowej i parku. Upiększaniem Osady zajmowała się bezinteresownie małżonka Profesora, Zofia, której rady i wycucie stylu epoki i świetności Osady były szczególnie cenne przy

Fot. 8. Emil Chroboczek przed rozpoczęciem przebudowy Pałacu Prymasowskiego, 1965 r.
(źródło: ze zbiorów Archiwum Cyfrowego Muzeum Historycznego Skierniewic)

decyzjach Profesora. Do prac przy roślinach ozdobnych miała ona zapewnić pomoc mieszkańcom Osady. Dzięki tym wszystkim małym i większym działaniom otoczenie Pałacu Prymasowskiego zachwyca pięknem i urzeka roślinnością w każdej porze roku.

Profesor okazywał wiele życzliwości swoim współpracownikom. Umiał docenić ich pracę i oddanie dla Zakładu. Dbał o rozwój kadry nie tylko w zakresie fachowości, lecz także osobowości. Urządzał mnóstwo spotkań, na które zapraszał wybitnych uczonych z różnych dziedzin. W bibliotece pałacowej odbywały się, na przykład, spotkania z tak znanymi osobistościami, jak filozofowie Władysław Tatarkiewicz i Tadeusz Kotarbiński. W pałacu organizowano również koncerty muzyczne. W czasie swojej działalności Profesor nawiązał wiele bliskich kontaktów i przyjaźni z naukowcami z innych ośrodków. Należy tu wymienić m.in. prof. H. C. Thompsona z Uniwersytetu Cornella oraz profesorów SGGW – A. Maksimowa, R. Manteuffla, A. Musierowicza, i akademii rolniczych – M. Kossowskiego z Lublina, T. Wojtaszka z Krakowa. Również bliskie więzy łączyły Go ze współpracownikami w Skierniewicach (S. A. Pieniżkiem, E. Malinowskim, K. Twardowskim). Dom Chroboczków był zawsze otwarty dla odwiedzających Skierniewice przyjaciół, a także dla współpracowników. Profesor, a głównie Jego Małżonka, pomagali wielu pracownikom, zwłaszcza młodym, w rozwiązywaniu ich trudnych sytuacji rodzinnych i osobistych.

W 1967 r., gdy zaczęła obowiązywać „jednoetatowość”, Profesor Chroboczek stanął przed wyborem, który z dwóch etatów, profesora SGGW czy dyrektora Instytutu Warzywnictwa, chce zatrzymać. Profesor wybrał Instytut, a na swoje miejsce w SGGW – po przepracowaniu 35 lat w tej instytucji na Wydziale Ogrodniczym – zaproponował doc. Henryka Skąpskiego, swojego dawnego studenta i wieloletniego współpracownika.

Za swoją pracę i konstruktywne działanie Profesor Emil Chroboczek otrzymał wiele wyróżnień i odznaczeń. Wymienić tu należy przede wszystkim Krzyż Orderu Odrodzenia Polski: Kawalerski (1954), Oficerski (1966)

Fot. 9. Prof. Chroboczek z prof. E. Malinowskim i prof. A. Somošem (Węgry) w czasie sympozjum na temat uprawy warzyw na Węgrzech (1965 r.) (źródło: ze zbiorów rodzinnych)

i Komandorski (1972); Złoty Medal Towarzystwa Ogrodniczego w Krakowie (1968); Złotą Odznakę za wybitne zasługi dla Akademii Rolniczej w Krakowie (1968); Medal Komisji Edukacji Narodowej (1972); Honorową Odznakę Województwa Łódzkiego (1970); Zasłużony Pracownik Rolnictwa (1971); Honorowy Członek Stowarzyszenia Inżynierów i Techników Ogrodnictwa Naczelnej Organizacji Technicznej (1965). W 1949 r. Profesor został mianowany członkiem zwyczajnym Towarzystwa Naukowego Warszawskiego; w roku 1954 – członkiem korespondentem Polskiej Akademii Nauk, a w roku 1960 – członkiem rzeczywistym PAN. W 1956 r. Profesor wszedł, jako członek korespondent, do Niemieckiej Akademii Nauk Rolniczych. W 1960 r. Profesorowi nadano godność doktora honoris causa Wydziału Rolno-Ogrodniczego Uniwersytetu Humboldta w Berlinie, a w 1970 r. podobną godność otrzymał od Uniwersytetu Ogrodniczego w Budapeszcie. W 1974 r. Profesor otrzymał też doktorat honorowy Wydziału Ogrodniczego Akademii Rolniczej (obecnie Uniwersytet Przyrodniczy) w Lublinie. W czasie swojej wieloletniej pracy zawodowej Profesor odbył wiele podróży zagranicznych, głównie w celu nawiązania współpracy z prodującymi w warzywnictwie placówkami badawczymi, a także uczestniczył w międzynarodowych konferencjach naukowych. Należy przytoczyć niektóre z nich: 1954 – XIV Międzynarodowy Kongres Ogrodniczy w Hadze; 1958 – XV Międzynarodowy Kongres Ogrodniczy w Nicei; 1962 – XVI Międzynarodowy Kongres Ogrodniczy w Brukseli; 1966 – Międzynarodowy Kongres Ogrodniczy w College Park (USA); 1974 – XIX Międzynarodowy Kongres Ogrodniczy w Warszawie; 1961, 1964, 1967 i 1969 – konferencje koordynacyjne prac badawczych

Fot. 10. Prof. E. Chroboczek w przyjacielskiej rozmowie z prof. A. Maksimowem (źródło: ze zbiorów rodzinnych)

Fot. 11. Profesor odznaczony Krzyżem Komandorskim z żoną Zofią, 1972 r. (źródło: ze zbiorów rodzinnych)

Fot. 12. Od lewej – prof. J. Reinhold (NRD), prof. E. Chroboczek, prof. A. Somoś (Węgry) w czasie konferencji na temat warzywnictwa w NRD i na Węgrzech (1959 r.) (źródło: ze zbiorów rodzinnych)

w warzywnictwie (Bułgaria, NRD, CSRS, Rumunia i ZSRR); 1967 – międzynarodowe sympozja badań nad torfami – Helsinki i 1971 – Dublin.

Pod koniec 1972 r., kiedy Profesor zbliżał się do emerytury, został poproszony przez wiceministra rolnictwa doc. Burczyka o zaproponowanie kandydatów na następcę dyrektora Instytutu. Jako jednego z kandydatów wymienił profesora Zbigniewa Gertycha, który otrzymał nominację na to stanowisko w 1973 r. Profesor odszedł na emeryturę 31 grudnia 1972 r., po ukończeniu we wrześniu siedemdziesięciu lat. Data ta zamknęła okres Jego przeszło 40-letniej pracy w Skierniewicach oraz intensywnej działalności w różnych instytucjach warzywniczych. Odchodził ze stanowiska dyrektora stworzonego przez siebie Instytutu Warzywnictwa, który liczył już w 1972 r. przeszło 240 pracowników. Zgodnie z życzeniem Ministerstwa Rolnictwa, zakomunikowanym przez nowe władze Instytutu, Profesor Chroboczek w styczniu 1973 r. wyprowadził się z Osady Pałacowej w Skierniewicach do swego mieszkania w Warszawie. Jednak nadal pracował, dojeżdżając do Skierniewic pociągiem, jako doradca Instytutu i konsultant dyrektora, a także zajmował się wybranymi tematami badawczymi, głównie w Zakładzie Przetwórstwa Instytutu, kierowanym przez dr. J. Bąkowskiego.

Dorobek publicystyczny Profesora do momentu przejścia na emeryturę liczy: 17 publikacji podręcznikowych, 69 prac i komunikatów naukowych, 94 rozprawy krytyczne i artykuły dyskusyjne, 116 artykułów popularyzatorskich. Już w 1926 r. ukazał się Jego artykuł *Wpływ wyboru sadzeniaków na plon ziemniaków* w „Poradniku Gospodarstwa Rolniczego” nr 14, s. 240–242. Należy też wymienić pracę *Badania nad uprawą i przechowywaniem cebuli* z roku 1936, która ukazała się w „Rocznikach Nauk Ogrodniczych”, t. 3, s. 57–137. W 1951 r. ukazała się książka *Budowa szklarni i inspektorów* – Państwowe Wydawnictwo Rolnice i Leśne (PWRiL) s. 290. (następne wydania rozszerzone w latach 1953 i 1958); w 1952 r. ukazała się *Cebula* – PWRiL, s. 92. (następne wydania rozszerzone w latach 1959, 1963, 1966). W 1954 r. wydano *Ogólną uprawę roślin warzywnych* – Skrypt akademicki

dla studentów wydziałów ogrodniczych, PWN, s. 238. Profesor napisał też *Zasady budowy i wyposażenia szklarni* PWRiL, które ukazały się w latach 1968 i 1971 (s. 220). Publikacja *50 lat pracy Skierniewic, jako placówki naukowej w warzywnictwie* autorstwa Profesora zamieszczona jest w „Biuletynie Warzywniczym”, 1973, nr 14, s. 7–24. To tylko przykładowe tytuły. (Bibliografia prac Profesora umieszczona jest w opracowaniu *Życie i działalność Emila Chroboczka* – Hortpress, Warszawa 2015). Pod kierunkiem Profesora napisano (w latach 1953–1964) 153 – prace magisterskie i 14 prac doktorskich w latach 1959–1972. Pod redakcją naukową Profesora, już po Jego przejściu na emeryturę, ukazało się w roku 1977 (wydawnictwo PWRiL) czwarte wydanie książki *Odmianoznawstwo roślin warzywnych*, uzupełniające poprzednie wydania (lata 1953, 1960, 1965). Profesor przygotowywał także do druku, wspólnie z prof. H. Skąpskim, nowe wydanie podręcznika akademickiego *Ogólna uprawa warzyw*. Pracował też nad zbiorową książką, wspólnie z 18 współautorami, pt. *Biologia roślin warzywnych*. Niestety książka ta nie została ukończona i pozostał tylko jej konspekt.

Profesor Emil Chroboczek, po pracowicie spędzonym życiu, zmarł w wieku 76 lat, 28 września 1978 roku w Warszawie. Miejsce Jego wiecznego spoczynku jest na Cmentarzu Wojskowym na Powązkach (kwatery B 32, rząd 3, grób 17). Tam też 18 listopada 1999 roku została pochowana Jego Małżonka – Zofia Aniela Chroboczkowa.

Pisząc o życiu i działalności Profesora, trzeba podkreślić, że nie należał on do Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, co w latach powojennych nie było najlepiej widziane. Zwłaszcza, w okresie 1956–1970, gdy Pierwszym Sekretarzem Komitetu Centralnego PZPR był Władysław Gomułka – ps. „Wiesław”. Od grudnia 1970 r., po Gomułce, wybrano Edwarda Gierka – słynnego z powiedzenia „pomóżcie – pomożemy”. Sekretarz Gierek wizytował Skierniewice, w tym Instytut Warzywnictwa pierwszy raz w roku 1974. Jedyną „pomocą” dla Instytutu, ze słynnego jego powiedzenia, było ekspresowe położenie przed jego przyjazdem asfaltu na nawierzchni drogi prowadzącej do bramy Zakładu – na ulicy Rybickiego (na odcinku od skrzyżowania z ulicą Pomologiczną). Drogę wyrównano i asfalt został położony w ciągu jednej doby przez miejskie zakłady naprawcze dróg.

Profesor był człowiekiem wierzącym i praktykującym. W niedziele, z żoną Zofią, chadzał na sumę, do kościoła pod wezwaniem św. Jakuba Apostoła w Skierniewicach, podkreślamy w Skierniewicach, bo niektórzy chodzili do kościoła tam, gdzie nikt ich nie znał. Profesor zajmował w kościele zawsze to samo miejsce, w 3 ławce od końca, po lewej stronie przejścia. Trzeba

Fot. 13. Emil Chroboczek w bibliotece Instytutu Warzywnictwa z pracą ostatniego doktoranta, w 1972 r. (źródło: ze zbiorów rodzinnych)

dodać, że w Święto Bożego Ciała, w procesji do 4 ołtarzy, asystował księdzu, idąc pod baldachimem. Pani Zofia Chroboczkowa, która zajmowała się społecznie roślinnością, a głównie ukwiecaniem Osady Pałacowej, gromadziła przez cały sezon płatki kwiatów „do sypania” w czasie tej uroczystości.

W uznaniu zasług Profesora, na mocy Rozporządzenia Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z 1 października 2004 r., Instytut Warzywnictwa w Skierniewicach został nazwany Jego imieniem. W Pałacu Prymasowskim została wmurowana, na I piętrze przy wejściu do sekretariatu, tablica marmurowa z napisem: „Pamięci Profesora Emila Chroboczka wybitnego uczonego z dziedziny nauk ogrodniczych, wieloletniego Kierownika Katedry Warzywnictwa SGGW, twórcy i Pierwszego Dyrektora Instytutu Warzywnictwa (1964–1972), który przywrócił pierwotną postać Skierniewickiemu Pałacowi Prymasów Polskich”. Odsłonięcie tablicy odbyło się 25 czerwca 2015 r. z udziałem Jego syna Jana, miejscowych władz, dyrekcji Instytutu Ogrodnictwa, pracowników Instytutu Warzywnictwa, współpracowników z SGGW i wielu dawnych studentów. Od 2002 r. w pałacu, na I piętrze, w jednej z sal bibliotecznych – czytelnicy – jest stała wystawa obrazująca życie i twórczość Profesora. W sali przylegającej do biblioteki znajduje się „urządzony gabinet Profesora” z Jego biurkiem, krzesłem, maszyną do pisania, szafą i drobnymi przedmiotami. Urząd Wojewódzki w Bydgoszczy nadał 10 czerwca 1988 r. Zespołowi Szkół Centrum Kształcenia Rolniczego w Szubinie Imię Profesora Emila Chroboczka. Obecnie nosi on nazwę Zespołu Szkół Ponadgimnazjalnych im. Profesora Chroboczka. W skład tego Zespołu wchodzi cztery technika i szkoła zawodowa. W Szkole Głównej Gospodarstwa Wiejskiego, gdzie Profesor przez 35 lat był nauczycielem akademickim na Wydziale Ogrodniczym oraz promotorem 153 prac magisterskich i 14 prac doktorskich, w październiku 1998 roku jedną z sal wykładowych w Warszawie na Ursynowie nazwano Jego imieniem oraz wmurowano tablicę upamiętniającą Jego działalność w SGGW. Rada Miasta Skierniewice w uznaniu zasług Profesora w dziedzinie nauki i kultury Aktem Nadania z 29 grudnia 1995 r. przyznała Mu tytuł Honorowego Obywatela Miasta Skierniewice. Również jedną z ulic Skierniewic, na Osiedlu Makowska, nazwano Jego imieniem. W setną Rocznicę urodzin Profesora (24 września 2002 r.), zorganizowano sympozjum naukowe *Działalność naukowa i organizacyjna Profesora Emila Chroboczka*, podczas której w 10 referatach, obejmujących różne obszary badań zainicjowanych przez Profesora i tworzących współczesną naukę ogrodniczą, podsumowano jego dorobek naukowy. Sympozjum to było wyrazem hołdu i uznania dla Profesora, oddanego przez licznie zebranych przedstawicieli wszystkich polskich placówek badawczych zajmujących się warzywnictwem, którzy byli Jego wychowankami.

W czasach współczesnych niewiele jest uczonych o tak rozlicznych zainteresowaniach badawczych i ogromnym autorytecie, jaki miał Profesor Emil Chroboczek. Wniósł On twórczy i pionierski wkład w rozwój, ukierunkowanie oraz unowocześnienie polskiego warzywnictwa. Wychował też liczną grupę pracowników naukowych. Cała Jego działalność naukowa,

jako profesora uczelni akademickiej, a następnie organizatora i dyrektora Instytutu Warzywnictwa, przeniknięta była patriotyzmem i głęboką troską o prawidłowy rozwój nauki warzywniczej we wszystkich dziedzinach. Profesor często powtarzał, że „musi pracować dla Kraju” i zalecał tak postępować swoim współpracownikom.

W każdej dyscyplinie naukowej są wybitne indywidualności. Profesor Emil Chroboczek jest jednym z najwybitniejszych polskich uczonych XX w. w dziedzinie nauk rolniczych i przyrodniczych.

Bibliografia

- Chroboczek E., *Kronika skierniewickich warzywniczych placówek badawczych: Zakładu Uprawy i Hodowli Warzyw Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego, Działu (Zakładu) Warzywnictwa Instytutu Uprawy Nawożenia i Gleboznawstwa, Instytutu Warzywnictwa, za 51 lat istnienia (od 1 stycznia 1922 do 31 grudnia 1972 r.)*, 1977, mps, s. 96.
- Chroboczek E., *Skierniewice w latach okupacji (1939–1945)*, mps niedatowany, s. 5.
- Chroboczek E., *Rozwój warzywniczych placówek badawczych w Skierniewicach od roku 1922*, Zesz. Nauk. SGGW-AR, ser. his. 1979, nr 16, s. 27–55.
- Dobrzańska J., Dobrzański A., *Życie i działalność Emila Chroboczka*, Warszawa 2014, s. 80.
- Działalność naukowa i organizacyjna Profesora Emila Chroboczka – setna rocznica urodzin* (Praca zbiorowa: Adamicki F., Bąkowski J., Dobrzańska J. i in.), Skierniewice 2002, s.105.
- Lenkiewicz W., *Informator o Skierniewicach i Osadzie Pałacowej siedzibie Instytutu Warzywnictwa*, Warszawa 1978, s. 100.
- Niepublikowane wspomnienia małżonki, córki i syna oraz kilku współpracowników Profesora E. Chroboczka.
- Materiały archiwalne Emila Chroboczka przekazane przez Hannę Chroboczek-Kelker i Jana Chroboczka do Archiwum Państwowego miasta st. Warszawy, ul. Krzywe Koło 7, 00-270 Warszawa, e-mail: archiwum@warszawa.ap.gov.pl.